

מיומנות חקר לכיתה ח'

תרגום השבעים ומגילות קומראן, או איך מקבלים החלטה שקולה ואחראית

רוני מגידוב

הקדמה

ילדים רבים מתעניינים בשאלות של "איך" - איך עובד העולם, איך נוצר דבר זה או אחר, איך הגיע מוצר לצורתו ולתפקודו הסופיים. ההצעה ללמוד על עדי הנוסח של המקרא פונה במידה רבה לילדים אלה. הוראת עדי הנוסח מלמדת כי התנ"ך נכתב ע"י בני אדם; עבור המבקשים טביעת האצבע האלוהית – בהשראה אלוהית. כך תופסת את כתיבת ספר הספרים הברייתא המפורסמת בבבא בתרא (י"ד ע"ב וט"ו ע"א) – בני אדם, נביאים למעשה, כתבו את התנ"ך.

הדבר המדהים הוא שבעולם ללא מכונת דפוס, מכונת צילום או מחשב, השתמר נוסח המקרא במשך יותר מאלפיים שנה. עבור המבקש ללמוד כיצד השתמר הנוסח, יש בלימוד על עדי הנוסח הרפתקה. כבלשים אנו עוקבים אחר עדי נוסח עתיקים מאד ולומדים מהם על מספר טעויות ושיבושים שבכל זאת מצאו דרכם אל נוסח המסורה שבידינו.

יש בהוראת עדי הנוסח הכנה לקראת ההפתעה הגדולה בכיתה י', שהיא פעמים קשה מאד לעיכול – הלימוד שספר דברים נכתב, על פי תפיסת ביקורת המקרא, בסוף ימי בית ראשון. הלימוד על נוסח המקרא הוא מעין ביקורת מקרא light שתסייע להבין ולבחון את עמדותיו של חקר התנ"ך בהמשך הלימוד.

בהוראת נושא חקר המקרא איננו מבקשים לקעקע עמדות, איננו מעוניינים להוכיח עבור מי שבשילו התנ"ך הוא טקסט קדוש, שאין הדברים כך. הטקסט אכן קדוש – הן בשל היותו מיוחד וגאוני והן בשל התקדשותו. כל כך מגובש הקאנון ומקודש שאף טעויות ידועות שמצויות בו לא נמחקו, אלא תוקנו בשולי הכתוב.

I צפירות הרגעה הכרחיות

טעויות בנוסח המסורה שתוקנו בשוליים

האם כתבו בשולי הכתוב?

נבקש מהלומדים לברר זאת: לרפרף על פני שמ"א א' – ה' ולחפש אם יש הערות שוליים.

מסתבר שרק על פני חמשת הפרקים הללו יש כשש הערות שוליים.

מה יש בהערות השוליים הללו?

מסתבר שיש בהם תיקונים שונים ומגוונים -

תיקון של אות שאיננה משנה את הצליל, אבל משנה מאד את המשמעות (מ'לו' ל'לא' וההיפך)

תיקון של מילה שהשתבשה (מ'יד' ל'יד')

קביעה שיש לקרוא מילה המופיעה בתוך הנוסח כמילה אחרת לגמרי (את ה'עפולים' יש לקרוא - 'טחורים').

בפרקים אחרים נוכל לראות גם תופעה שהערות שוליים ממש מכניסה מילה שלא היתה כתובה. למשל בשמ"ב ט"ז 23, ההערה מנחה לקרוא את המילה "איש" במקום הרווח שמצוי בפסוק עצמו.

מי העז להכניס לנוסח המסורה הערות המנחות לקרוא אחרת מהכתוב?

מדובר בחכמים הקרויים "בעלי המסורה" שהכניסו לשוליים, תיקונים או הצעה של מסורת קריאה חלופית כפי שהשתמרו הדברים בידם. זהו פרי עבודה קיבוצית עצומה של חכמים רבים שפעלו במשך מאות שנים (עד המאה העשירית).

סיכום ביניים

אם כך, כבר בידינו מידע על התגבשות נוסח בימים בהם אין קלטות, אין מכונות צילום, אין אפילו מכונות דפוס וכדי לשכפל את הטקסט מעתיקים אותו ידנית. המענין הוא שהנוסח כל כך התקדש, שגם כשברור שיש בו טעויות – לא תיקנו אותן בגוף הטקסט, אלא בהערות שוליים, שרק חכמים בעלי סמכות וידע הרשו לעצמם להכניס. ברור לגמרי שהמניע של חכמים אלה היה לשמר את מסורות הקריאה המדויקות והנכונות, מבלי לפגוע בגוף הטקסט שכבר התקדש.

עדויות לנוסחים שונים של הטקסט המקראי

למרות ההקפדה על העתקת הכתוב, ולמרות שקראו בבתי הכנסת העתיקים לפני 2,000 שנה אותו ספר תורה, בכל זאת חלו שינויים ואף שיבושים בהעתקת הספרים או נוצרו מסורות קריאה שלעיתים היו שונות. לא רק הערות השוליים של בעלי המסורה מעידות על כך.

שני עדי נוסח חשובים מלמדים על תופעות אלה, מלבד הערות השוליים:

א. תרגום התנ"ך ליוונית

ב. מגילות מדבר יהודה.

II תרגום השבעים ומגילות קומראן – תרגיל בקבלת החלטה

א. תרגום השבעים

במאה השלישית לפני הספירה מלך אלכסנדריה – תלמי פילדלפוס, שהיה מלך חובב השכלה – תורגמה התורה ליוונית. תרגום זה נעשה אם מתוך מוטיבציה של המלך כי ספר חשוב זה יהיה על מדפי הספרייה הגדולה באלכסנדריה, ואם מתוך היענות לצרכי הקהילה היהודית באלכסנדריה. יש לזכור שככל הנראה הצורך בתרגום התורה ואחר כך המקרא כולו ליוונית נבע גם מהעובדה כי שפת היהודים במצרים היתה יוונית והעברית כבר נשכחה והמקרא לא הובן בשפת המקור שלו.

מכל מקום האגדה מספרת ששבעים חכמים זקנים מארץ ישראל זומנו לאלכסנדריה. הם הושבו בחדרים נפרדים ותרגמו את התורה. והנה הפלא ופלא – התרגום, אף שנעשה בידי שבעים אנשים שונים – יצא אחיד. כלומר מעין רוח הקודש שורה על תרגום זה. על שום אירוע זה קרוי תרגום התנ"ך ליוונית – "תרגום השבעים".

כדי להבין את גודל הנס, עליו מספרת האגדה (המפורטת בספר חיצוני בשם "איגרת אריסטריאס"), כדאי לבקש מהלומדים לתרגם לאנגלית את המשפט הבא –

"יוני הלך עם אמא ברחוב".

נציע רק מספר מוגבל של אפשרויות, כמו:

Yoni went with his Mother in the street

Yoni went with his Mother up (or down) the street

Yoni walked with his mom along the road

Joni and his mother were walking along the street

Joni and his mom were walking side by side down the street

ועוד ועוד.

הסיפור של תרגום התורה מעברית ליוונית ע"י שבעים זקנים באמת פנטסטי; אולם רוב חוקרי המקרא סבורים שלמעשה תרגום התנ"ך ליוונית נעשה לא בבת אחת ולא דווקא על ידי שבעים זקנים אלא בהדרגה ועל פי צרכי היהודים בבית הכנסת.

למה חשוב לדעת על תרגום התנ"ך ליוונית? או - עם כמה פרים עלתה חנה לשילה?

לתרגום השבעים ערך רב להבנת נוסח המקרא והתפתחותו – מה שמעניין אותנו זה לא התרגום ליוונית עתיקה (אף שחוקרים רבים מתעניינים גם בכך), אלא שכאשר מתרגמים חזרה לעברית, נחשף לפנינו המצע העברי שאותו תרגמו לפני 2300 שנה. כלומר נחשף בפנינו – נוסח עברי עתיק מאד של התנ"ך.

הנה בעיה פרשנית שנפתרת בעזרת הנוסח העתיק שהיווה את המצע העברי לתרגום ליוונית:

בשמ"א א' אנו קוראים על חספוס בין פס' 24 לפס' 25:

כִּד וַתַּעֲלֶהּוּ עִמָּה כַּאֲשֶׁר גִּמְלָתוֹ בְּפָרִים שְׁלֶשָׁה וְאִיפָה אַחַת קָמַח וְנֶבֶל יֵין וַתִּבְאַהּוּ בֵּית-יְהוָה שְׁלוֹ וְהִנֵּער נָעַר. כֹּה וַיִּשְׁחָטוּ אֶת-הַפָּר וַיָּבִאוּ אֶת-הַנֵּער אֶל-עָלִי.

אם עלתה חנה לשילה עם שלושה פרים מדוע הקריבה רק פר אחד?

ואם רק פר אחד הוקרב מדוע היה צורך לספר שעלתה עם שלושה פרים?

מה קרה לשני הפרים הנוספים?

לפני שנציע פירושים שונים ומשונים על מניעי הכותב לציין מספר פרים שונה ואולי על מניעיה של חנה לעלות עם שלושה פרים ולבסוף להקריב רק פר אחד, חשוב שנשתמש בעד הנוסח החשוב – תרגום השבעים.

"פרים שלושה" שבפס' 24 מתורגם בתה"ש - "פר משולש" כלומר פר בן שלוש.

איך נחליט? הכלל של על-פי שני עדים יקום דבר

האם תרגום השבעים הוא הנוסח הנכון? אולי הוא נתקל, כמונו, בבעיית חוסר ההתאמה בין המספרים ותרגם כך שהבעיה תיפתר? האם תרגום השבעים הוא עד נוסח אמין או שהוא פשוט פתר בעיה פרשנית, כמתרגם מעורב ואולי גם אחראי מאד?

אנחנו מכירים את הכלל שבתורה - על-פי שני עדים, או על-פי שלשה-עדים--יקום דבר (דברים י"ט 15). האם יש עד נוסף שיעיד על כך שבפס' 24 היה כתוב בעצם – פר משולש? יש! מגילות קומראן.

מגילות ים המלח

בקיץ 1947 שני רועים בדואים שוטטו עם צאנם מצפון מערב לים המלח. הם הטילו אבן לתוך נקיק סלע ושמעו הד מוזר. כשנכנסו למקום גילו שמונה כדים גדולים ושלמים, ובתוכם מצאו צורות עור. כך מתחיל סיפורה של מה שנחשב עד היום כאחת התגליות הארכאולוגיות החשובות ביותר שנמצאו בתחומי ארץ ישראל - תגלית המגילות הגנוזות.

המגילות שנתגלו על ידי הבדואים נרכשו בצד מגילות נוספות שנחשפו לאחר חפירות ארכאולוגיות שנערכו במקום. המגילות לימדו על קיומה ואורח חייה של כת מיוחדת במינה - בני חבורה פורשת של יהודים שבחרה לחיות את חייה הבדלניים והמחמירים במדבר יהודה. כת זו מכונה "כת מדבר יהודה" ורוב החוקרים טוענים כי זוהי "כת האיסיים", הנזכרת במקורות היהודיים (משנה ותלמוד), ושעליה מספר ההיסטוריון היהודי יוספוס פלביוס, הוא יוסף בן מתתיהו.

היישוב בקומראן שבצפון מערב ים המלח החל כנראה במאה השנייה לפני הספירה ונחרב בימי המרד הגדול ברומאים שבו נחרב גם בית המקדש השני במאה הראשונה לספירה. במשך מאתיים השנים הללו חיו במקום מאות אנשים מבני הכת והם כותבי המגילות שנמצאו.

מה יש במגילות הללו?

שתיים עשרה מגילות נמצאו שלמות או מקוטעות ועוד רבבות קטעים בגדלים שונים.

בין הקטעים שנמצאו - חלקים מספרי התנ"ך הנחשבים לכתבי היד הקדומים ביותר של המקרא המצויים בידינו. בצד קטעי תנ"ך נמצאו בקומראן ובנחל חבר הסמוך גם מגילות המבטאות את האידאולוגיה והחזונות של בני הכת שחוברו על מנהיגיהם.

חברי הכת העתיקו או הברישו מרושלים מגילות בעברית של ספרי המקרא השונים ביניהם גם מגילות על ספר שמואל.

איך סיפור קומראן מסייע לענין מספר הפרים שהעלתה חנה לשילה?

מפתיע ומרגש כי במגילת שמואל בקומראן 4Qsama (כלומר מערה 4 בקומראן ובה טקסט a של שמואל) נמצא הנוסח הבא לפס' 24:

וּתְעַלְהוּ עִמָּה כַּאֲשֶׁר גִּמְלַתִּי בְּכֶרֶם מְשֻׁלָּשׁ
וְאִיפָה אַחַת קָמַח וְנֶבֶל יֵין וְתִבְאֶהוּ בֵּית-
יְהוָה שְׁלוֹ וְהַנֶּעַר נָעַר. כֹּה וַיִּשְׁחָטוּ אֶת-
הַכֶּרֶם וַיָּבִיאוּ אֶת-הַנֶּעַר אֶל-עָלִי

ממש כמו בתרגום השבעים. קומראן ותרגום השבעים גורסים: 'פר משולש' ואילו בנוסח המסורה בתנ"כים שבידינו הגרסה הבעייתית: 'פרים שלושה'.

נוסח מסורה: 1, עדי נוסח: 2. אבל - הרוב תמיד קובע?! איך נחליט?

האם נוכל להחליט בהשקט ובבטחה שאכן הנוסח הנכון היה "פר משולש" ולא כמו נוסח מסורה "פרים שלושה"? האם רוב תמיד קובע? כולנו מכירים מצבים בהם הרוב שוגה. חוקר טוב מבקש נתונים נוספים בטרם יחליט.

למרבת המזל, במקרה זה עומדים לרשותנו נתונים נוספים, והם עוסקים לא בעד נוסח נוסף אלא קשורים לידיעותינו על תהליך התפתח הכתב.

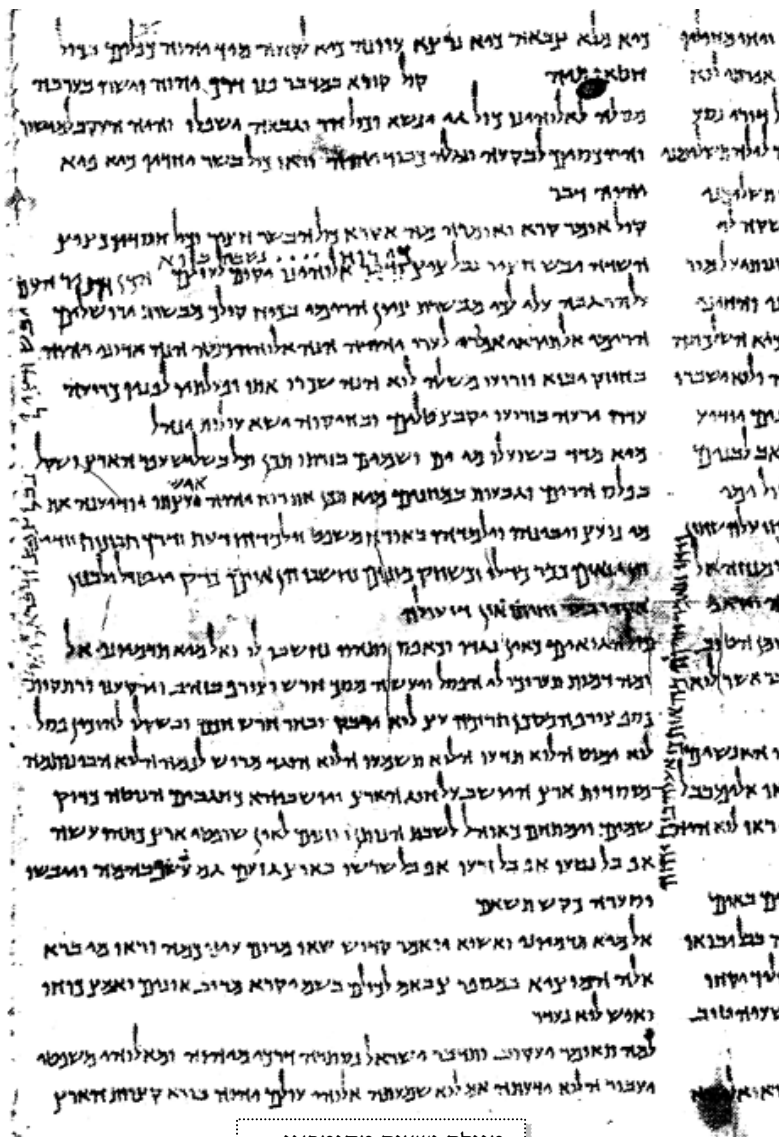
הנתון הנוסף - התפתחות הכתב

לרשותנו שלושה נתונים חשובים הקשורים להתפתחות הכתב בעולם העתיק:

א. עד שלב מסוים (מאה ראשונה, ואף לאחר מכן) לא התגבשו באופן עקבי אותיות אהו"י. בשלב מקודם אף לא היו אימהות קריאה לסייע לכתוב. ניקוד, כזה המוכר בימינו, וודאי שלא היה; הוא התגבש רק במאה העשירית לספירה.

ב. עוד לא הומצאה הדרך ליצור הפרדה ברורה בין מילים.

ג. אותיות מנצפ"ך היו פעם זהות בהתחלת מילה ובסופה.

מגילת ישעיה מקומראן

נתונים אלה על התפתחות הכתב והכתיב מדברים לטובת הנוסח שבתרגום השבעים ובקומראן. הם יכולים להסביר מדוע הנוסח שבספרי המקרא שלנו נוצר כתוצאה של טעות. כלומר הנתונים הללו מסבירים איך נוצר הנוסח שמצא את דרכו לספרי המקרא שבידינו. אם אנו זוכרים שלא היו אימות קריאה, שלא היה תמיד רווח ברור בין מילים, שהאותיות התחליות והסופיות נראו אותו דבר ושלא היה ניקוד, הרי שמה שהיה בגרסה העברית הוא -

- 'פרמשלש', או- 'פרסשלש' (המ"ם בצורתה הקדומה היתה 'ס' גם בתחילה ובאמצע מילה וגם בסופה).
 - בנוסח המסורה הפרידו לאחר המ"ם - פרמ שלש.
 - כשהוסיפו אימות קריאה התקבל הנוסח: 'פרים שלושה'.
- אולם היתה זו הפרדה מוטעית שיצרה את המתח בין מספר הפרים בפס' 24 לבין הפר האחר בפס' 25. שני עדי נוסח, לעומת זאת, הפרידו בין האותיות באופן הנכון - פר משולש, כלומר פר בן שלוש.
- הכתוב בנוה"מ - פרים שלושה - היא כנראה טעות שנכנסה לטקסט שהתקדש.

שיקול רגשי אמוני?

נוכחנו לדעת שההיגיון המחקרי מוביל אותנו, על סמך שני עדי נוסח ועל סמך הבנת הייתכנות של הטעות בנוסח המסורה, לקבל כנכון דווקא את הנוסח שאינו זה המצוי בספרים שלנו. הנוסח 'פר משולש' הוא הנוסח הנכון. עכשיו עשויה לחלק מתלמידינו להיות בעיה של אמונה וצורך לדבוק במוכר המתנגשים עם השכל והרציונליות. היש נושא משמעותי מזה לדיון בכיתה?

ביבליוגרפיה

טוב עימנואל, **ביקורת נוסח המקרא**, ירושלים תש"ן.
 רבין חיים (עורך), **תרגומי המקרא**, ירושלים תשמ"ד
 בן יהודה ב, שוחט י (עורכים), **המגילות הגנוזות**, רמת גן 1975.